

LANDSARKIVETS I UPPSALA SMÅSKRIFTSERIE NR 2

Hur hittar jag mitt torp i arkiven?

Anteckningar om fastighetsforskning

Gunilla Lundberg Ehnström

Andra reviderade upplagan, nätversion, 2008
(första upplagan 2003)

Innehåll

1. Inledning	3
2. Vad finns i statliga myndigheters handlingar?	3
3. Bra att veta	5
4. Hur söker man tidigare ägare?.....	5
5. Torp.....	6
6. Bondgårdar	8
7. Bergsmansgårdar	8
8. Prästgårdar.....	8
9. Herrgårdar	9
10. Gästgiverier	9
11. Kvarnar och sågar	9
12. Hur gammalt är huset?	10
13. Kartor	10
14. Torp: Byholma i Knutby socken	11
15. Bondgård: Kålbo i Björksta socken.....	12
16. Bergsmansgård: Ollarsgården i Karbennings socken	14
18. Prästgård: lönebostället i Ekersby, Ekers socken	15
Lathund för fastighetsforskning	17
Ordförklaringar.....	18

1. Inledning

Denna lilla skrift behandlar sökning efter information om fastigheter på landet i statliga myndigheters arkiv för tiden före 1950-talet. Den har emellertid inga pretentioner på att vara uttömmande. Förvärv av skog tas inte upp här, inte heller Dalarnas komplicerade ägarförhållanden.

Många ägare till gamla hus ställer frågor om husets eller fastighetens historia, exempelvis:

- Hur gammalt är huset?
- Vilka människor har bott här?
- Vilka har ägarna till fastigheten varit?

I det följande kommer jag att visa hur man söker i källorna för att förhoppningsvis hitta svaren. Ett torp i Uppland, en bondgård norr om Mälaren, en bergsmansgård i Västmanlands bergslag och en prästgård i Närke har tagits som exempel. Vissa av exemplen har behandlats ingående och visar på så sätt hur tidsödande sökningen kan vara.

Det finns för övrigt några böcker i ämnet, vilka man kan läsa med behållning:

Kjell Andersson & Per Clemensson, *Hembygdskraft! Steg för steg* (Borås 1990).

Thomas Aurelius, *Gårdens och hembygdens historia* 1–2, (Uppsala 1981–1984).

Fredric Bedoire & Elisabet Stavenow-Hidemark, *Arkivguide för byggnadsforskare* (Stockholm 1975).

Kunskap om de lagar och förordningar som gällde för den tid man forskar i ger hjälp att bättre förstå sammanhangen. Tänk också på att även om gården är mycket gammal behöver dess byggnader inte vara det.

2. Vad finns i statliga myndigheters handlingar?

Myndigheterna finns för att bevaka medborgarnas skyldigheter och rättigheter gentemot staten, före andra världskriget oftast kallad kronan. I sin verksamhet upprättar och mottar de handlingar, längder och räkenskaper m.m. som behövs för att de skall kunna uträtta sitt myndighetsuppdrag. Deras arkiv förvaras till stora delar hos arkivmyndigheter. Riksarkivet i Stockholm är arkivmyndighet för riksdagen, regeringen och centrala myndigheter. Landsarkiven är arkivmyndigheter för statliga myndigheter på regional och lokal nivå inom sitt distrikt.

Landsarkiven ligger på följande orter (distrikten inom parentes): *Lund* (Skåne, Blekinge och Halland), *Vadstena* (Småland, Öland och Östergötland), *Visby* (Gotland), *Göteborg* (Västra Götalands län), *Karlstad* (Värmlands län), *Uppsala* (Uppsala, Södermanlands, Örebro, Västmanlands och Dalarnas län), *Stockholm* (Stockholms län), *Malmö* (Malmö stad) *Östersund* (Jämtlands län) och *Härnösand* (Norrländ utom Jämtlands län).

Gustav I (Vasa) började organisera Sveriges förvaltning i huvudsak för att få kontroll över skatteuppbörden. Dessa kronans äldsta räkenskaper och längder är bevarade i Kammararkivet hos Riksarkivet. Större delen går under namnet *Landskapshandlingarna* och omfattar tiden ca 1530–1630.

Under 1630-talet inrättades *länsstyrelserna*, som ganska snart indelades i *landskansli* och *landskontor*. Landskansliet hade i princip hand om alla ärenden utom beskattningen, som var landskontorets område. Chef för länsstyrelsen var landshövdingen, även kallad Konungens (eller Kunglig) Befallningshavande, förkortat KB. I landskontorets arkiv finns jordeböcker, skattelägningshandlingar, mantalslängder, taxeringslängder, militära mönstringsrullor och handlingar rörande boställen och andra kronans fastigheter.

Under länsstyrelsen sorterade *kronofogdarna*, vilka inom sitt *fögderi* hade hand om polisärenden, indrivning av skatter och avgifter samt andra ärenden där kronan enligt lag skulle vara representerad. I dessa arkiv finns i regel inga skattelängder men i övrigt handlingar i stort sett liknande länsstyrelsens men endast gällande fögderiet.

Inom fögderiet fanns även *häradsskrivaren*, som hade hand om upprättandet av skattelängderna och vad därtill hörde. Han redovisade till landskontoret. I häradsskrivarearkiven brukar finnas bevarade samma sorts längder som hos landskontoret men mera sällan jordeböcker. Ett tredje exemplar av skattelängderna finns i Kammarkollegiums arkiv i Riksarkivet.

Lantmäteriet började 1628 med Generallantmäterikontoret i Stockholm. Vid slutet av 1600-talet fanns även en lantmåterifunktion i varje län. Lantmäternas gjorde uppmätningar och ritade kartor, beställda av kronan främst för militära ändamål eller av enskilda för att t.ex. få bevis på ägo gränserna mellan vissa fastigheter. Lantmäteriarbivarna är mest kända för de bevarade *förrättningsakterna* med kartor från storskifte, enskifte och laga skifte.

Laga skifte påbjöds 1827. Den som var missnöjd med skiftet kunde klaga hos *ägodelningsrätten*, vars arkiv finns hos landsarkiven.

Häradsrätter och *rådhusrätter* förde protokoll över offentliggörande av fastighetsköp, s.k. uppbud, från 1734 kallat *lagfartsprotokoll*. I *inteckningsprotokoll* anges bl.a. de villkor som vid fastighetsköp intagits i köpekontraktet. I domstolsarkiven kan lagfarts- och inteckningsprotokollen antingen utgöra egna serier eller ingå i ”småprotokollen”. Domstolsarkiven innehåller även *syneprotokoll* och *bouppteckningar* liksom *protokoll över avhandlingar om lösöreköp*, t.ex. försäljning av byggnad som skulle flyttas till köparens fastighet.

Från 1933 fördes lagfarts- och inteckningsprotokollen av inskrivningsdomare, senare inskrivningsmyndigheter (IM). Tidigare förvarades där även de *lagfarts- och inteckningsböcker* som lades upp 1875. De är ett slags register över de förändringar som gjordes på varje fastighet med utgångspunkt från förhållandena 1875. Anteckningar om lagfarter och inteckningar gjordes efter 1933 i *fastighetsboken*, som var uppdelad i lagfartsspalt och inteckningsspalt.

Inskrivningsmyndigheterna omorganiserades 2001 och de gamla fastighetsböckerna med föregångare har överförts till landsarkivet i Härnösand. Närmare uppgifter finns på IM-arkivets hemsida www.im.ra.se.

Församlingspräster skulle enligt 1686 års kyrkolag föra längder över församlingsmedlemmarna i s.k. folkalängder. Detta följdes i liten utsträckning, men i kyrkoarkiven finns i de flesta fall *husförhörslängder* från mitten av 1700-talet och framåt. I längderna finns inte bara människornas namn utan även namnet på platsen där de bodde. Dessa längder och kyrkoarkivens övriga folkbokföringshandlingar är mikrofilmade fram till 1991, då kyrkan upphörde att sköta folkbokföringen.

Landsarkiven förvarar alltså regionala och lokala statliga myndigheters äldre arkiv förutom lantmäterimyndigheternas. I dag har kartorna från de regionala lantmäterikontoren skannats och originalen finns på landsarkivet i Härnösand. Kartorna med akter t.o.m. 1928 finns tillgängliga i digital form via söktjänsten "Historiska kartor" på lantmäteriets hemsida (www.lantmateriet.se).

3. Bra att veta

Innan grundskatterna togs bort vid slutet av 1800-talet och den moderna förmögenhets- och inkomstbeskattningen infördes var alla fastigheter på landet åsatta en viss *jordnatur*. Detta begrepp visar om skatten betalades till kronan (skatte) eller förvärvats av frälseman (frälse) eller om arrende betalades till kronan (krono). I *Jordeboken*, som visar hur jorden beskattades, är fr.o.m. 1750-talet gårdens jordnatur angiven i särskilda kolumner.

Besuttenhetskravet, dvs. att gårdens möjlighet att bära skatter och andra förpliktelser inte på något sätt fick minskas genom försäljning av jord, togs så småningom bort under 1800-talet. Fastighetsrätten ändrades då även på andra sätt.

Lantmäteriet började 1908 föra *jordregister* för landsbygden och 1917 stadsregister bestående av tomtbok och stadsägobok. Äldre tomtböcker kan ibland förekomma i rådhusrätternas arkiv.

Bördsrätten, dvs. att närstående släkting till förre ägaren/brukaren hade förtur vid försäljning eller utarrendering av fast egendom, avskaffades 1857 i städerna och 1863 på landet.

Från 1845 ärvde söner och döttrar på landet lika stora delar i ett dödsbo, dessförinnan var dotterns arv hälften mot sonens. Även giftorätten blev lika för man och hustru på landet 1845. Tidigare hade hustrun endast ägt en tredjedel av boet. Bakgrunden till de gamla lagarna var rädslan för att en arvinge inte skulle ha råd att lösa ut de andra. I städerna hade det, i överensstämmelse med den gamla stadslagen, aldrig varit skillnad mellan könen vare sig det gällde arv eller giftorätt. Även prästernas barn hade länge haft samma arvsrätt både på landet och i städerna.

Genom inteckningsförordningen 1875 försvann rätten att lagfara en fastighet som en borgenär tagit i pant och som gäldenären inte löst in i tid.

4. Hur söker man tidigare ägare?

Med dagens fastighetsbeteckning som ingång kan man ur fastighetsdataregistret hos Lantmäteriet få veta namnen på fastighetens tidigare ägare och ev. tidigare beteckning, hur den förvärvats och när den lagfarits, dessutom uppgifter om ev. skyldigheter och rättigheter i sammanhanget.

Fastighetsdataregistret upprättades vid olika tidpunkter mellan 1976 och 1994 i olika län. För tiden före dataregistret finns uppgifterna för varje ansökningstillfälle i fastighetsböckerna i inskrivningsdomarens arkiv. Före 1933 infördes motsvarande uppgifter i lagfartsbok och inteckningsbok, båda upplagda 1875. Dessa täcker normalt de socknar som tillsammans utgjorde ett tingslag eller ett härad. Lagfartsboken är normalt det äldsta registret över fastighetsförvärv på landet. Fastighetsböckerna förvaras i regel på landsarkivet i Härnösand (www.im.ra.se). Ett mindre antal lagfartsböcker, bl.a. från hela Uppsala län och delar av Västmanlands län, förvaras på landsarkivet i Uppsala (ULA).

Den första inskrivna lagfartsansökningen på en viss fastighet som skrivits in i lagfartsboken skall innehålla uppgift om sökandens *fångeshandling* (köpebrev, bouppteckning, arvskifte, gåvobrev) och förra ägarens *åtkomsthandling* (fastebrev, bouppteckning, arvskifte) med datum och eventuellt paragrafnummer.

Nästa steg är att söka åtkomsthandlingen, som bör finnas i någon form i rättens arkiv. Tillvägagångssättet beror på av vilket slag den var.

1. Fastebrevet (i dag kallat lagfart) kan till sitt innehåll finnas infört i domboken, under den dags datum då fastebrevet utfärdades, eller i lagfartsprotokollet för tinget efter tredje uppbudet eller i protokollet för tredje uppbudet. Före 1800 utfärdades fastebrev normalt ett år efter tredje uppbudet. Uppbud innebar att köparen skulle offentliggöra sitt förvärv vid tre ordinarie ting, så att den som ansåg sig ha bättre rätt till fastigheten skulle kunna säga ifrån.

2. *Bouppteckningen* kan visa om fastigheten var förvärvad genom arv eller köp. Om den var ärvd lönar det sig inte att börja leta i lagfartsprotokollen direkt, eftersom ärvd jord inte behövde lagfaras före 1876. Man söker i stället i folkbokföringen rätt på i första hand föräldrarnas dödsdatum med förhoppningen att det i rättens arkiv finns en bouppteckning efter någon av dem. Man kan då se vilka medarvingar som skulle lösas ut. Därefter måste man söka i lagfartsprotokollen igen. Det var normalt äldste sonen som i första hand hade rätt att lösa ut sina medarvingar ur fastigheten.

3. *Arvskifteshandling* förekommer vanligtvis inte i myndigheternas arkiv såvida den inte har inlämnats tillsammans med en bouppteckning, men visades ofta upp i rätten i syfte att bevisa åtkomst.

4. *Gåva* behövde inte uppjudas eftersom bordsrätten inte gällde i sådana fall. Arvejord kunde inte skänkas bort.

Före 1806 fanns inget krav på att säljaren skulle kunna visa sin åtkomst, så dessförinnan är man hänvisad till att söka bakåt år för år i protokollen. Före 1736 fördes inte särskilda lagfarts- och inteckningsprotokoll, utan uppjuden infördes i domboken.

Häradsrätternas och rådhusrätternas domböcker har inte alltid bevarats före 1700-talet. Man kan då söka i de s.k renoverade domböckerna i Svea hovrätts arkiv, som förvaras på Riksarkivet. Där är de tillgängliga på mikrokort.

5. Torp

När någon idag säger att hon eller han har köpt ett torp, så utgår vi från att det är ett äldre hus på landet med ett eller ett par uthus, där man förr har haft ett litet jordbruk. Oftast är byggnaderna av trä.

Ett torp var normalt för litet att kallas hemman eller gård, som skulle vara minst 1/8 mantal. En torpare kunde alltså inte delta i de utskylder och prestationer som åtföljde ett hemman.

Ursprungligen var ett torp ett nybygge på allmänningsmark, som tillhörde en by eller ett härad. Vid uppodling på byallmänning kan man tänka sig att nybyggaren gav någon form av ersättning till byn. Om allmänningen skiftades tillsammans med byn vid storskifte eller laga skifte tillskiftades torpfastigheterna normalt de gårdar vars familjer hade gjort uppodlingarna.

En skattebonde (hemmansägare) kunde redan i sin livstid genom ett testamente som intogs i domboken dela upp egendomen mellan sina barn på så sätt att t.ex. yngste sonen, om han gjort en nyodling på ägorna, fick den marken med nödvändiga hus på sin arvslott. Det blev då ett *skattetorp*, eftersom det låg på ett skattehemmans ägor. Skattetorpet kunde skattläggas och lagfaras under förutsättning att hemmanets besuttenhet inte minskades, om det var tillräckligt stort för att bära grundskatt och andra pålagor på jorden.

I lagfartsboken är ibland de torp som finns på en viss gårds ägor uppräknade efter den gårdens namn och kamerala beteckning. Efterhand som de friköptes fick de egna beteckningar.

De torpare som inte var skattetorpare hade dagsverksskyldighet gentemot jordägaren som ersättning för nyttjanderätten, vare sig torpet låg på skatte-, krono- eller frälsejord. Dagsverks- tvånget förbjöds 1943 och torparen blev arrendator.

Frälsetorp kunde vara upplåtna med ärftlig besittningsrätt på bestämda villkor. Sådana kontrakt intogs i domboken. Torparen bevakade då sina rättigheter regelbundet genom att låta införa dem i in-teckningsprotokollet, normalt vart tionde år.

I gårds- och bruksarkiv kan äldre handlingar rörande torp och gårdar finnas bevarade.

Vid av- och tillträdessyner på boställen redovisades i förekommande fall de torp som fanns på fastigheten.

Under det yngre indelningsverkets tid (från slutet av 1600-talet till slutet av 1800-talet) skulle bönderna hålla soldater, ryttare eller båtsmän med bostad, soldattorp. *Soldatkontrakt* med beskrivning av det anvisade torpet brukar finnas i länsstyrelsernas inkomna skrivelser från regementen och bland rekryteringshandlingar och rullor i länsstyrelsearkiven men även i regementsarkiven hos Krigsarkivet. *Synehandlingar* är ofta bevarade i kronofogdearkiven, liksom i regementsarkiven.

En *backstuga* var ett litet boningshus på ofri grund, oftast på allmänningsmark, där bebyggaren ägde huset men betalade för tomten med pengar eller arbete.

Efterhand som besuttenhetskravet lättade under 1800-talet sålde många gårdar de torp som låg på ägorna. Likaså såldes tomter till nya hus, kameralt kallade *lägenheter*, särskilt där stations-samhällen och sågverk växte upp.

Läs mer om torp i:

Kalle Bäck, "Laga skifte och torpbebyggelsen i Östergötland 1827–1865", *Historisk tidskrift* 1988:3.

Valter Elgeskog, *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet. En agrarhistorisk studie*, Stockholm 1945.

Manne Eriksson, "Torp och villa, ett betydelsehistoriskt bidrag", *Namn och bygd* 1943.

Kjell Olsson (med bidrag av Ulla Täljare och Åke Widehn), "Torp och torpare i Rytterne socken", *Västmanlands fornminnesförenings och Västmanlands läns museum. Årsskrift* 1993.

6. Bondgårdar

Om en gård i lagfartsboken står som *kronoskatte* betyder det att den ägts av kronan innan den köptes av bonden, som blev skattebonde (hemmansägare) efter att ha varit kronabonde. En förteckning över skatteköpshandlingar finns i Kammarkollegiums arkiv i Riksarkivet. Där, liksom i landskontorets arkiv hos landsarkivet, kan även finnas andra handlingar från den tid då gården tillhörde kronan.

Innan avlöning endast i pengar infördes var vissa av kronans gårdar reserverade till *boställen* för ämbets- och tjänstemän. Man kan få veta mycket om en viss trakts gårdar i äldre tid genom att studera de av- och tillträdessyner som finns för boställena, särskilt de militära, i länsstyrelsens landskontors arkiv. Boställshandlingar för civila boställen finns ofta i kronofogdarnas arkiv.

Kyrkans gårdars äldre syne- och arrendehandlingar finns i domkapitlens arkiv. Landsarkivet i Uppsala förvarar handlingar från domkapitlen i Strängnäs och Uppsala.

Om Uppsala universitets gårdar, akademihemmanen, finns handlingar i universitetets arkiv i universitetsbiblioteket.

Fram till 1789 hade kronan rätt att göra besiktningar av privatpersoners gårdar för att utröna om rätt skatt betalades. Sådana syner, som återfinns bland *skattläggningshandlingarna* i landskontorets arkiv, kan vara en guldgruva om man har tur. Efter 1789 finns där i regel endast uppmätningshandlingar på nybildade fastigheter för uträkning av skatten.

7. Bergsmansgårdar

Bergsmän var bönder som ägde del i en gruva och arbetade i den tillsammans med familjemedlemmar och tjänstefolk. De hade även normalt del i en hytta där tackjärn framställdes. Skatten betalades i princip i järnvaror.

Hemmanen var av krononatur och belastades inte av rotering (underhåll av soldater) så länge de inte köptes till skatte.

8. Prästgårdar

Sedan gammalt skulle församlingen hålla sin präst med ”prästabord”, vilket innebar att prästgården var en gård med jordbruk. Avkastningen av jordbruket utgjorde en del av hans lön. Prästgårdarna betraktades som kronojord, eftersom kronan skulle se till att de hölls i gott skick, men de var inte betungade med samma pålagor som civila och militära boställen.

Fr.o.m. 1911 kallades prästens bostad officiellt prästgård och övriga anslagna fastigheter löneboställen. Löneboställena arrenderades därefter ut. Under 1900-talet fick prästerna lönereglemente som andra ämbetsmän.

När prästfamiljen skulle lämna bostaden gjordes *av- och tillträdessyn*. Synehandlingar finns normalt i kyrkoarkivet och i domkapitlets, häradsrättens och kronofogdens arkiv, men kan också ingå i boställshandlingar i länsstyrelsens landskontors arkiv.

Av 1681 års husesynsordning framgår vilka hus som skulle hållas av församlingen och vilka som kyrkoherden själv skulle bygga och hålla i stånd. Husens och rummens storlek var angivna i detalj.

9. Herrgårdar

Under stormaktstiden ansökte många adelsmän som lagt under sig ett visst antal bondgårdar i närhet av sin huvudgård om att få bilda *säteri*, vilket medförde skattefrihet. Villkoren var att egendomen skulle vara av viss storlek, byggas på ett ståndsmässigt sätt och underhållas i det skicket.

Säterifriheterna och -skyldigheterna avvecklades under 1800-talet och 1810 fick alla svenskar rätt att förvärva alla typer av fastigheter.

10. Gästgiverier

Den bonde som åtog sig att vara gästgivare eller blev utsedd att vara det på grund av gårdens läge vid en trafikerad väg slapp vissa pålagor, bl.a. roteringen, och hade ensamrätt på utskänkning inom sitt distrikt.

Enligt gästgiveriordningen 1734 och kungliga förordningen 1766 skulle gästgivaren mot skälig betalning hålla den vägfarande med husrum och förplägning samt stallrum och foder för hästar och förvaringsrum för åkdon. Han skulle även tillhandahålla ombyte av hästar och åkdon om den resande inte hade eget färdmedel. Han skulle hålla tillräckligt antal rum för att resande av förnämre samhällsklass inte skulle behöva beblanda sig med enklare resande. Om gästgivaren inte hade egen skog ålåg det häradet att förse honom med virke för underhåll av byggnaderna.

11. Kvarnar och sågar

Före 1864 fick endast kronan och adeln äga kvarnfastigheter, men en kvarn kunde hyras av kronan.

Den som ville anlägga en mjöl-, väder- eller sågkvarn måste anmäla det hos häradsrätten eller magistraten så att berörda grannar skulle få tillfälle att yttra sig. Därefter skulle tillstånd sökas hos länsstyrelsen. Från 1823 skulle lantmätare anlitas före anläggande av vattenverk.

Annars användes och underhölls skvaltkvarnar och vadmalstampar gemensamt av invånarna i t.ex. en by till husbehov vår och höst, alltså utan någon inkomst därav.

Kvarnar och sågar låg ofta på frälsejord och undslapp därmed beskattning i äldre tid. De gav annars viktiga inkomster till kronan, som genom kvarnkommissionen noga höll reda på alla kvarnanläggningar men som fr.o.m. 1864 upphörde med den särskilda kontrollen.

Under 1800-talet kan man ofta se *skattläggningshandlingar* rörande kvarnar, men då gällde det inte byggnadens utformning utan beräkningar av hur stor inkomst anläggningen kunde ge för skattebetalaren och därmed skatt till kronan.

12. Hur gammalt är huset?

Att få ett säkert svar på denna fråga är nästan omöjligt, eftersom ett hus kan ha byggts av timmer från en byggnad som legat på en annan plats. Om man tar utborrade stavar eller avsågade skivor ur stockarna från olika delar av huset kan ett *dendrokronologiskt prov* utföras genom jämförelse med data från prover från andra träd och platser inom samma klimatområde. Detta är det säkraste sättet för att fastställa när ett träd fälldes. Adresser till dendrokronologer finns hos länsmuseerna.

Ritningar av hus finns sällan bevarade, om det inte gäller slott eller större herrgårdar, vilka kan ha ritningar bevarade i gårdsarkiven. Dessa kan ibland även innehålla ritningar till exempelvis arbetarbostäder.

En byggnadslag och byggnadsstadga kom först 1947. Ritningar på ny- och ombyggnader vid bondgårdar och torp bör därefter finnas i den kommunala *byggnadsnämndens* arkiv om byggnadslov krävdes. Tidigare kunde man på landet bygga hur man ville, men man gjorde det i allmänhet på det sätt som var vanligt i socknen.

1874 infördes en byggnadsstadga för städerna, men även tidigare kan man i magistraternas protokoll (i landsarkivet) hitta tillståndsärenden för nybyggnad. I byggnadsnämndernas arkiv (i kommunarkiven) har ritningar ofta behållits även från tiden innan kommunerna tillkom 1863.

Mönsterritningar till officersboställen under yngre indelningsverkets tid finns i Krigsarkivet. I samband med bebyggelseinventeringar kan museer ha gjort *uppmättningsritningar*. En stor samling finns hos Nordiska museet. Vad gäller beskrivningar av hus har redan synehandlingar nämnts liksom skattläggningshandlingar före 1789.

Större gårdar kan ha brandförsäkrats och beskrivning kan då finnas i *brandstodsbolagens* arkiv. Landsarkivet förvarar arkivet från Uppsala läns brandstodsbolag. Andra bolags arkiv kan finnas hos Länsförsäkringar. Innan brandstodsbolagen bildades under mitten av 1800-talet sökte man efter en brand hjälp vid häradsrätten, s.k. brandstod, till återuppbyggnad av gården. I domboken kan då finnas en beskrivning av den nedbrunna gårdens byggnader. Byggnader i städer försäkrades sedan 1828 i Städernas Allmänna Brandstodsbolag (Stockholms Stadsarkiv).

Om en fastighet har funnits i samma släkt i flera generationer kan det löna sig att be att få se förra ägarens äldre släktingars fotoalbum. Om ägarna, särskilt om de är unga, är uppställda för fotografering utanför huset kan man genom att se på deras kläder få en uppfattning om ungefär när bilden togs.

13. Kartor

De kartor som förvaras i landsarkivet har funnits i inkomna myndighets- eller företagsarkiv, därför att arkivbildaren har haft behov av dem under sin tjänsteutövning. Det kan vara t.ex. handritade och kolorerade lantmäterikartor och tryckta härads- eller sockenkartor med sådana detaljer som soldattorp. I övrigt skall länslantmäteriernas originalkartor normalt sökas på landsarkivet i Härnösand.

14. Torp: Byholma i Knutby socken

Foto: H. Lundberg ca 1940

I dödsboet efter Maria Lundberg (död 1967) i Byholma fanns några gamla handlingar rörande rättigheter till torpet Byholma:

1. En överenskommelse daterad 11 juni 1787, innebärande att Hargs bruks ägare upplåter besittningsrätten till frälsetorpet Byholma i vängåva till skattebonden Erik Persson i Sätter, vilken för skuld till Bennebols masugn samma dag sålt sin gård i Sätter till Harg.
2. Ett köpekontrakt 25 oktober 1824, där Olof Lindberg och hans hustru Margareta Katarina i Uppsala säljer sitt "ägande torp" Byholma till torparen där, Jakob Persson och hans hustru.
3. Maria Lundbergs söner i äktenskapet med den 1915 avlidne A.P. Lundberg samt hans styvson från första giftet sålde 1943 Byholma till Harg. Hon fick då vissa rättigheter fastslagna, exempelvis att kostnadsfritt bo kvar under sin livstid i den gamla stugan; den nyare skulle utarrenderas. Detta var den föregående ägarens gamla rätt till undantag (lagen, födoråd).

De två förstnämnda handlingarna har enligt påteckningar uppvisats i rätten regelbundet från 1825, då de intogs i domboken, och sedan i inteckningsprotokollet, överenskommelsen sista gången 1880 och köpekontraktet 1858. Eftersom handlingarna inskrevs i inteckningsprotokollet gällde det bevakning av rättigheter. För full äganderätt fordrades lagfart, vilket antecknades i lagfartsprotokollet.

Vad säger fastighetsboken och dess föregångare om detta torps tidigare ägandeförhållanden? Fastighetsboken som lades upp 1937 förvaras nu på landsarkivet i Härnösand (Inskrivningsmyndighetens i Uppsala läns norra domsaga arkiv). Byholma 1:1 (lägenhet avsondrad från Sätter 1:2, 1:3, 2:2, 2:3, 3:2, 3:3, 4:2 och 4:3) återfinns i lagfartsspalten. Där framgår att lagfart söktes första gången den 16 september 1896.

I lagfartsboken som lades upp 1875 (ingår i arkivet från Väddö och Närdinghundra tingslags häradsrätt, ULA) finns mer information om den första lagfartsansökningen. Den gjordes av A.P. Lundbergs första hustrus far, Karl Jansson. Fångeshandlingar var inbördes testamente den 13 januari 1894 och arvskifte 12 september 1896 efter Karl Janssons hustru Hedvig Lundin. Av Närdinghundra häradsrätts lagfartsprotokoll 16 september 1896 (ingår i serien småprotokoll) framgår att Karl Jansson och hans hustru köpt torpet av hennes far Johan Lundin.

I Knutbys husförhörslängder ser man att Karl Jansson kom till Byholma 1860 och gifte sig med salpetersjudaren Johan Lundins dotter Hedvig. I längden för åren 1861–1870 står Karl Jansson som skattetorpäre.

När köpte Karl och Hedvig torpet? Ett av de inteckningstillfällen som påtecknats överenskommelsen från 1787 var den 28 maj 1861 § 2. På detta ställe i Närdinghundra häradsrätts inteckningsprotokoll framgår att Karl och Hedvig köpt Byholma av hennes far den 28 februari 1861.

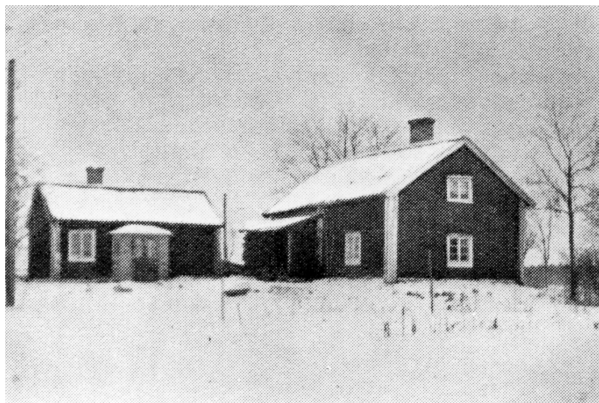
I samma protokolls paragraf 3 lät Johan Lundin inteckna en laganhandling från samma köp, där han bl.a. begärde husrum i den på norra sidan uppförda kammaren och en stockholmsresa per år.

Johan Lundin och Anna Kajsa Jakobsdotter hade köpt Byholma av hennes föräldrar (Jakob Persson och hans hustru) den 14 januari 1839 medan de bodde i torpet Sjørudan på Sätters ägor. Där var han salpetersjudare innan han utövade yrket från Byholma, dit de flyttade 1851. Köpebrevet är intaget i inteckningsprotokollet den 25 januari 1839. Där finns även ett köpekontrakt om lagan, där det bland annat anges vilken kammare i stugan säljarna skulle ha rätt till.

Vi vet från det tidigare nämnda köpekontraktet att Jakob Persson förvärvade Byholma 1824. Vad kan man veta om säljarna, Olof Lindberg och hans hustru Margareta Katarina? Här krävs lite släktforskning med utgångspunkt i överenskommelsen 1787, då Erik Persson fick besittningsrätten till torpet.

Av husförhörslängden framgår att Erik Persson, f. 1762, bodde i Byholma 1788–1789 med hustrun Greta Östmark och dottern Greta Kajsa. Det är sannolikt att dottern är identisk med Margareta Katarina Lindberg. Greta Kajsa är en vardaglig namnform av Margareta Katarina. Hon var förmodligen Erik Perssons enda bröstarvinge och kunde därför sälja besittningsrätten till Jakob Persson, som var hennes farbror. Han var skriven i Byholma som torpare från 1789.

15. Bondgård: Kålbo i Björksta socken

Kålbo före 1940. Ur Svenska gods och gårdar.

I den äldsta *lagfartsboken* från Yttertjurbo härad (ingår i arkivet från Tuhundra, Siende och Yttertjurbo häradsrätt, ULA) anges under Kålbo nr 1 att fastigheten bestod av ”ett fjärdedels från ett helt förmedlat mantal kronoskatte i Björksta socken, om 3/4dels öresland”.

Den först inskrivna lagfartsansökningen gjordes på hela fastigheten den 11 maj 1904 av Per Erik Eriksson. *Fångeshandling* var bouppteckning 5 april 1904 efter modern Charlotta.

Varken han eller modern hade sökt lagfart på sina delar av fastigheten efter att hans far, Erik Olsson, dött 1895. Därför måste nu både hans och hans avlidna moders rättighet lagfaras. Bådas fångeshandling var bouppteckningen efter Erik Olsson 21 juni 1895 och bådas *åtkomsthandling* var det fastebrev av 12 februari 1864, som Erik Olssons dödsbo (sterbhus) innehade.

Den 7 september 1904 fick både Per Erik och hans döda mor lagfart på sina delar, han på arvet efter fadern och hon på sin giftorätt. Samma dag fick han lagfart på hela fastigheten, varvid lagfarten för moderns dödsbo av 7 september var hans åtkomsthandling.

Den 14 mars 1921 köptes gården av Erik Wallén och hans hustru i Orresta, Björksta. Redan den 5 november samma år sålde de den vidare till Filip Eriksson och hans hustru i Lundby, Björksta. Den 23 september 1922 såldes gården till Govert Abdon Wrethman i Kålbo, Björksta. Detta är vad som skrivits in i den äldsta lagfartsboken. Senare lagfartsansökningar redovisas inte i denna skrift.

I den äldsta *inteckningsboken* ser man att Erik Olsson med hustru tog två inteckningar i Kålbo för skuldebrev, den ena beviljad 1864, den andra 1865. Man ser vidare att både paret Wallén och G.A. Wretman intecknade fastigheten för "ogulden köpeskilling". Vidare framgår att Per Erik Eriksson och hans hustru den 31 augusti 1921, samma dag som paret Wallén fick lagfart, låtit inskriva avtal om fördels- och undantagsförmåner i enlighet med ett köpekontrakt 1918. Detta kontrakt återges i inteckningsprotokollet för Yttertjurbo häradsrätt den 31 augusti 1921.

Före 1875 finns inga lagfarts- eller inteckningsböcker. För att följa en fastighets öden före detta år måste man leta i lagfartsprotokollen. Vi såg i lagfartsboken att Erik Olsson fick fastebrev (lagfart) den 12 februari 1864. En notering om detta finns i Yttertjurbo häradsrätts lagfartsprotokoll detta datum. Där framgår att Erik Olsson och hans hustru Charlotta Hagström köpt fastigheten den 30 juni 1862 av Erik August Eriksson och hans hustru Ulrika Björkman.

Fastebrev noterades vid det första tinget efter det tredje uppbudet. Vid denna tid hölls i häradet tre ting per år: vinter-, sommar- och hösteting. I lagfartsprotokollen för höstetinget 1863 hittar man det tredje uppbudet på Kålbo. Det första uppbudet skall alltså ha gjorts under vintertinget 1863. Mycket riktigt hittar man första uppbudet den 30 januari med utförliga uppgifter om köpare och säljare.

Det framgår där att Erik Olsson och Charlotta Hagström bodde i Irsta, Sparrsätra, och att de köpte Kålbo den 30 juni 1862 av Erik August Eriksson och hans hustru Ulrika Björkman i Kålbo. De i sin tur hade köpt 14 2/5 penningland i Kålbo den 21 januari 1856 av Ulrikas bröder, Karl August och Erik Reinhold Björkman. Den förre bodde i Kålbo och den senare i Igelsta, Romfartuna.

Första uppbudet på det köpet gjordes 2 maj 1856. Säljarnas åtkomst var bouppteckning 1836 och arvskifte 1837 efter modern, inspektor Jan Erik Björkmans hustru Kristina Jansdotter. Bouppteckningen visar att Björkman förutom Kålbo även ägt två andra fastigheter. Husförhörslängderna visar att sonen Karl August flyttade till Kålbo 1848.

Vid fortsatt sökning i lagfartsprotokollen bakåt i tiden framkommer att Jan Erik Björkman den 11 maj 1832 köpt halva Kålbo, 1/8 mantal, av borgenärerna till den förre ägaren Nils An-

dersson som gjort konkurs. Köpet uppbjöds den 14 maj 1832. Tyvärr saknas uppgift om hur Nils förvärvat fastigheten. Den andra halvan av Kålbo uppbjöd Jan Erik Björkman den 7 februari 1828, efter att den 10 januari samma år ha köpt den av Erik Ersson och hans hustru Greta Larsdotter, vilka ärvt den av "sin far och svärfar". Här slutar vi följa ägarna och deras förvärv.

16. Bergsmansgård: Ollarsgården i Karbenning socken

Ollarsgården före 1940. Ur Svenska gods och gårdar.

Vilka har ägt Ollarsgården i Olsbenning, Karbenning socken, och hur har den förvärvats? Svaret på denna fråga kompliceras av en rad uppdelningar och sammanslagningar under årens lopp.

I boken *Karbenning, en bergslagssocken* (1984) berättar Göran Kihl i kapitlet om Olsbenning att Ollarsgården bildades då tre gårdar flyttades ut från byn vid storskiftet 1794–1795 och att ägaren då var Anders Andersson i Mellangården öster om ån. Gården var inte med i byns laga skifte, som fastställdes 1843. Handlingar rörande utflyttning vid skiftena finns tyvärr inte bevarade i Västmanlands landskontors arkiv. Storskifte genomfördes i Olsbenning 1796 men namnet Ollars användes inte vare sig i handlingarna eller på kartorna.

Gården fick beteckningen Olsbenning 5:2 år 1974, när den till sin tomtdel avstyckades från Olsbenning 5:1. Säljaren hade fått lagfart 1961 på 5:1, som hon tillskiftats vid arvskifte efter föräldrarna Johan Edvard och Frida Vilhelmina Johansson. 5:1 var en sammanläggning av fastigheterna Olsbenning 1:2, 1:7, 3:2, 4:4 och 1:6. Johan Edvard hade förvärvat dem genom köp och arv under tiden 1910–1950. Vilken av dessa fastigheter var Ollarsgården?

Vid kontroll i Karbenning församlingsböcker och husförhörslängder finner man att gårdsnamnet Ollars inte noterats efter 1865. I husförhörslängden för åren 1857–1865 är Jan Andersson införd som ägare till Olsbenning nr 1 Ollars (1/6 mantal).

I mantalslängden för år 1952 (arkivet från häradsskrivarens i Fagersta fögderi) var skogsarbetaren Gustav E Johansson skriven på Olsbenning 5:1 med postadress Olars, Olsbenning, Karbenning. I mantalslängden för 1950, då Olsbenning 5:1 inte finns med, är han skriven på Olsbenning 1:6 med adress Olars. Alltså bör 1:6 vara den fastighet vi söker.

Johan Edvard Johansson köpte den 26 oktober 1922 av sina föräldrar hälften av Olsbenning 1:6, vilket blev 1/12 mantal. Hans bror Gustav Elis Johansson köpte samma dag den andra hälften. Köpen lagfors den 31 oktober 1922. Johan Edvard köpte 1950 broderns del av hans änka och dotter.

I den äldsta lagfartsboken, upplagd 1875, för Gamla Norbergs bergslag (på ULA) finns följande notering: Per Erik Johansson, far till Johan Edvard och Gustav Elis, köpte 1/12 av Olsbenning 1:6 den 15 april 1918 av hustruns syster Anna Matilda Eriksson. Köpet lagfors den 20 januari 1919.

Per Eriks hustru Erika Kristina Eriksson och hennes syster Anna Matilda hade den 22 maj 1890 fått lagfart på varsin 1/84 mantal av Olsbenning 1:6. *Fångeshandling* var arvskifte 1883 efter mormodern, Jan Anderssons änka Kristina Persdotter, vars *åtkomsthandling* varit arvskifte 1866. Systrarna lät även den 22 maj 1890 lagfara varsin 1/14 mantal som de fått vid arvskifte 1866 efter morfadern Jan Andersson. Dennes åtkomsthandling var fastebrev 1839 och 1846.

De aktuella delarna av arvskiftet efter bergsmannen Jan Andersson i Olsbenning är intagna i lagfartsprotokollet den 11 februari 1890. Per Erik Johansson anhåller där om lagfart för sin hustru på 1/14 mantal i Olsbenning och 1/64 mantal i Nickebo. Där syns vilka fastigheter som fanns i boet och hur Jan Andersson förvärvat dem. Till 1/6 bergsmanshemman Olsbenning hörde även 1/7 i Olsbennings masugn, 1/4 i nedre bergsmanshammaren, 1/8 i sågen och 1/4 i husbehovskvarn. Hans arvingar var de två dotterdöttrarna.

Vid arvskiftet hade även bouppteckning 1851 efter bergsmannen Anders Anderssons änka Anna Andersdotter i Olsbenning uppvisats. Där framgick att parets arvingar var de fyra barnen Jan, Anders, Erik och Karin. Beträffande Jans förvärv av 1/6 Olsbenning syns hur han 1839 före giftermålet förvärvat 1/21 genom köp från brodern Anders och 1846 tillsammans med hustrun förvärvat ytterligare 1/42 av Anders och 1/21 av brodern Erik genom köp. På första sidan i bouppteckningen, där arvingarna uppräknas, framgår att äldste sonen, bergsmannen Jan Andersson, bodde hemma och var gift. Vi är alltså fortfarande på samma fastighet i Olsbenning.

Vid kontroll i lagfartsprotokollet av Jan Anderssons förvärv 1839 ser man vid tredje uppbudet den 1 maj att han 1831 köpt 2/7 av 1/6 = 1/21 Olofsbenning och en lika stor andel av 1/16 Matts Mickels av sin bror Anders Andersson. Detta var Anders arvejord. Köpet hade uppbjudits andra gången den 20 oktober 1831, men då hade lagfartsprocessen avstannat genom brist på åtkomsthandlingar. Nu bevisade Jan att fadern Anders Andersson verkligen ägt 1/6 i Olsbenning och 1/16 i Matts Mickels genom att uppvisa lagfarna salubrev från 1796, 1798, 1807 och 1813, där fadern köpt sin brors och sina fem systrars arvsandelar.

Längre bakåt än så följer vi inte ägarna och deras fastighetsförvärv.

En avslutande kommentar om gårdsnamnet Ollars. Det är troligt att det uppkommit ur mansnamnet Olof Lars (gård). I församlingens äldsta husförhörslängd (1731–1753) återfinns i Olsbenning en Olof Larsson, som dog 1749. I senare husförhörslängder har ingen familjefar med det namnet påträffats.

18. Prästgård: lönebostället i Ekersby, Ekers socken

Denna ”prästgård” valdes av en slump och är kanske inte representativ för prästgårdar i allmänhet.

Av Strängnäs stifts herdaminne framgår att en kronogård med vanliga pålagor hade använts som bostad av kyrkoherdarna, vilka även varit lärare vid Örebro skola till 1864. Därefter hade

Ekers församling inte haft någon kyrkoherde fram till 1902, då det slogs ihop med Ånsta och Långbro till ett pastorat.

Vid genomgång av *synehandlingar* i Ekers kyrkoarkiv (volym O II:1) syns också i en lagmansrättsdom från den 4 september 1751 att församlingen på grund av sin ringa storlek inte kunde hålla en regelrätt prästgård. Domen gällde en syn 1749, som hade överklagats av prästen, rektor Höijer, på grund av de höga reparationskostnaderna.

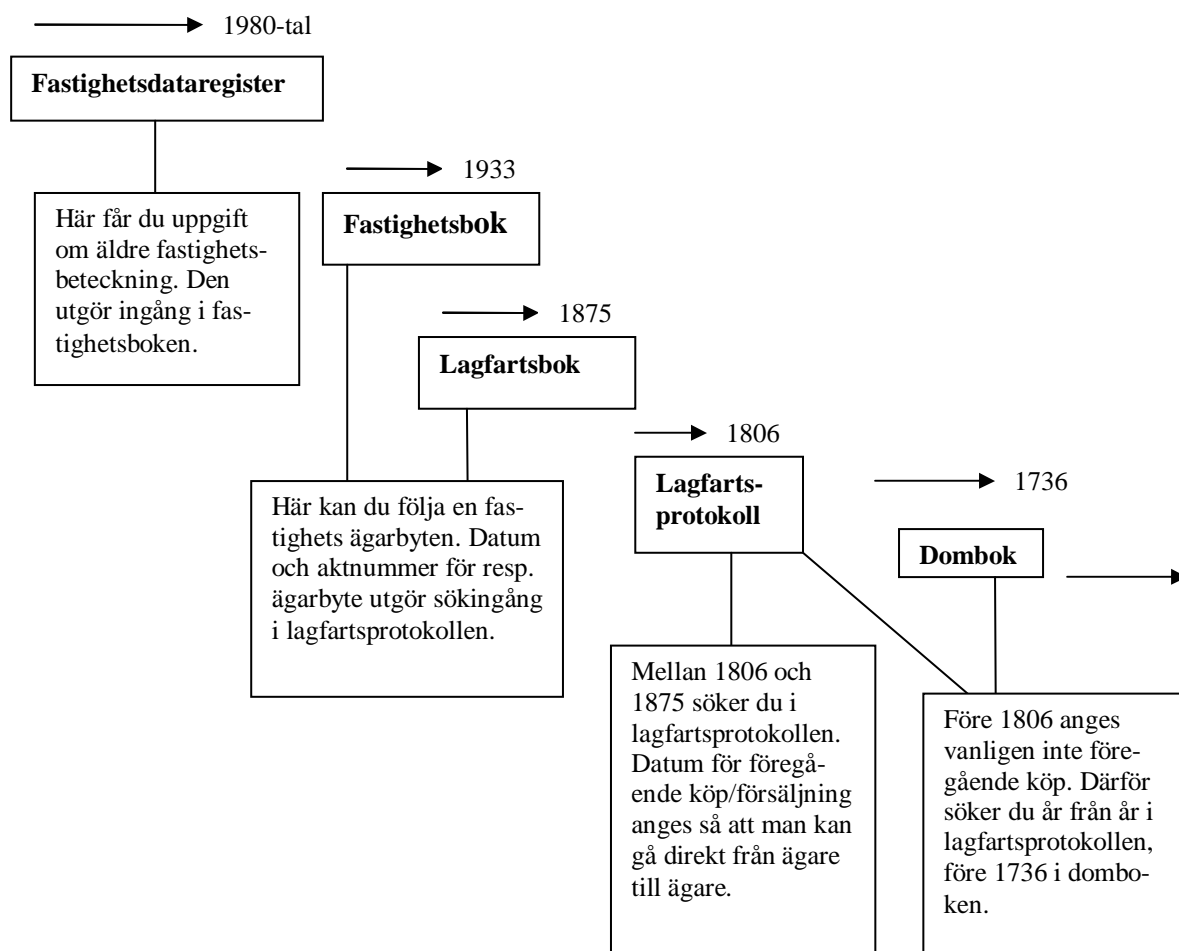
Synehandlingen från 1749 visar att det då fanns två bostadshus. Det gamla, ”norr på gården”, var 9 3/4 alnar långt och 3 alnar högt. Det bestod av stuga med ett litet vidbyggt kök och förstuga. Det nya, byggt av Höijer 1738 ”öster på gården”, var 16 3/4 alnar långt och 4 3/4 alnar högt och bestod av en stuga med kammare. Hädanefter skulle emellertid kravet vara två stugor med kammare och förstuga, dvs. en parstuga, 24 alnar lång och 5 alnar hög.

Motsvarande handlingar finns i avskrift i Strängnäs domkapitels arkiv E III:150, ”handlingar rörande Ånsta, Långbro och Ekers pastorat”. Man kan i dessa dokument se förändringarna på gården i detalj fr.o.m. 1724. Exempelvis framgår när man började använda tegel i stället för näver och torv till boningshusets tak och när det blev fyra rum och kök i stället för parstuga.

I Ekers kyrkoarkiv O II:1 finns även en välskriven handling från den 16 juni 1838, där en grundlig genomgång görs över vad som måste åtgärdas på boningshuset. Då hade t.ex. västra gaveln sjunkit så att den låg en halv aln djupare än den östra. Byggnaden var då 24 1/2 alnar lång, vilket framgår av en ekonomisk besiktning 1827.

Lathund för fastighetsforskning

Ordförklaringar

Backstuga. Se kapitlet Torp.

Besuttenhet. En egendoms förmåga att underhålla en familj och att betala den skatt och andra pålagor som var åsatt den i jordeboken.

Boställe. Lantegendom, hus eller våning som utgjorde eller ingick i löneförmån, särskilt för vissa statliga tjänstemän.

Dendrokronologiskt prov. Se kapitlet Hur gammalt är huset?

Fångeshandling. Dokument som visar hur den som söker lagfart förvärvat fastigheten (köpebrev, gåvobrev, arvskifte).

Inteckning. Registrering, inskrivning, vid domstol för tillskapande eller tryggande av fordringsrätt. *Här:* 1. Fordringsinteckning i fast egendom; 2. Inteckning för bl.a. nyttjande-, servituts- och avkomsträtt i fast egendom.

Jordebok. Skattelängd som visar grundskatten (skatten på jorden), skyldighet till rustning (utrustning av krigsmakten) och rotering (underhåll av soldat).

Jordnatur. Se kapitlet Bra att veta.

Kameral. Rör statens finansväsen och förvaltning, särskilt angående fast egendom.

Laga skifte. Lagstiftning som infördes 1827. Avsikten var att varje gård i en by skulle få så sammanhängande ägor som möjligt. Vissa gårdars hus måste då flyttas ut från byn. Tidigare åtgärder i samma riktning var storskifte och enskifte.

Lagan eller födoråd. Bestämmelser i ett undantagskontrakt om rättigheter som den förre ägaren kunde kräva av den nye ägaren (t.ex. mjöl, ärtor, potatis, mjölk, huggen ved, kyrkskjuts, bostad).

Lagfart. *I vardagsspråk:* handling som bevisar att man låtit inskriva sitt fastighetsförvärv vid domstol. Kallades i äldre tid fastebrev. *Juridiskt:* inskrivning av fastighetsförvärv vid domstol, vilket ger ägaren visst skydd mot andras anspråk på fastigheten och rätt att inteckna den. Lagfarten (före 1876 kallad laga fasta) skrevs in i dombok eller lagfartsprotokoll.

Mantal. Den måttstock efter vilken ett hemmans kamerala storlek beräknades; grunden för gårdens del i skatter och andra pålagor samt dess del i t ex allmänningar.

Prästbord. Prästens boställe (hus och jord) och de arbeten som församlingen var skyldig att hjälpa honom med för att hålla de lagstadgade husen i stand.

Skatte, krono, frälse. Jordnaturer, se kapitlet Bra att veta.

Skattetorp. Torp på skattejord, avstyckat och lagfaret om hemmanets besuttenhet tillät det.

Åtkomsthandling. Bevis för den förre ägarens äganderätt (fastebrev, bouppteckning, lagfart).

Landsarkivets i Uppsala småskriftserie utges av:

Landsarkivet i Uppsala
Box 135
751 04 Uppsala

Tel: 018-65 21 00

E-post: landsarkivet@landsarkivet-uppsala.ra.se

Hemsida: <http://www.statensarkiv.se/ula>

Landsarkivets i Uppsala småskriftserie riktar sig till alla användare av Landsarkivets bestånd. Den verkar för att fördjupa och bredda nyttjandet av arkiven. Ett syfte är att underlätta utnyttjandet av sådana arkiv som ofta förbises trots att de uppgifter de innehåller är eftersökta.

Hittills har utkommit:

1. Karin Bendixen, *Arkiv från Dalarnas län*, 2002.
2. Gunilla Lundberg Ehnström, *Hur hittar jag mitt torp i arkiven?*, 2003.
3. Karin Bendixen, *Sekler av skatter. Skattematerial i Landsarkivet*, 2004.
4. Elisabeth Celander & Grete Solberg, *Ordning och reda bland föreningens handlingar*, 2005.
5. Karl-Gustaf Andersson, *Folkbokföringen. Historia och reform*, 2005.
6. Linda Oja, *Rättens källor. Rättsligt material på Landsarkivet*, 2006.
7. Reine Rydén, *Bland bönder och godsägare. Att forska i hushållningssällskapens arkiv*, 2006.
8. Reine Rydén, *Skogsnycklar. Att forska om skog på Landsarkivet*, 2007.

ISSN: 1651-369X

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.